

From a Peripheral Town to the Heart of Southern Khorasan: Political Developments and the Rise of *Tun* as a Regional Center in the Safavid Era

Morteza Daneshyar¹

Received: 08/08/2025

Accepted: 01/12/2025

Introduction

Tun (present-day Ferdows) is an ancient city in southern Khorasan which, from the Sasanian era until the Safavid period, constituted a peripheral or secondary component of the historical province of Qohestan. The 10th century AH witnessed a fundamental transformation with the rise of the Safavid state and the consequent disintegration of Qohestan's longstanding administrative structure. Gradually, Tun was elevated from a marginal position to the center of a new regional configuration—a shift reflective of Safavid regional policy and the reorganization of Iran's eastern frontiers against persistent Uzbek threats. This research seeks to explain the process and causes behind this transformation and addresses the following question:

- How did a city of secondary status within Qohestan evolve into the political, religious, and military axis of southern Khorasan during the Safavid era?

By examining the historical trajectory of Tun from the late 9th century AH until the end of the Safavid period, this study analyzes the multifaceted factors driving this change. The central hypothesis posits that Tun's rise resulted from a complex interplay of political, religious, geographical, and security-related determinants. A review of existing scholarship confirms that this specific question has not been systematically addressed.

---

1. Assistant Professor, Department of History and Civilization of Islamic Nations, Faculty of Theology, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran.

Email: daneshyar@um.ac.ir

<https://orcid.org/0000-0002-0379-2723>

COPYRIGHTS

2023 by the authors. Published by the General Office of Islamic Culture and Direction southern Khorasan. This article is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>

Methodology

This study employs a descriptive-analytical methodology grounded in critical historiography. Data collection involves a comprehensive analysis of primary historical sources from the Timurid and Safavid periods, including but not limited to *The Gardens of Paradise on the Description of the City of Herat*, *The World-Adorning History of 'Abbās*, *The Garden of the Safavids*, *A Compendium of Histories*, *The Victorious Conquests*, and *The Restoration of Kings*. These textual sources are critically examined to reconstruct administrative changes, military campaigns, and socio-political dynamics. This textual evidence is systematically integrated with archaeological data and material culture, including architectural remnants, epigraphic evidence (e.g., mosque and Imamzadeh inscriptions), and records from the Iran National Heritage List, to analyze the city's physical development and spatial transformations. The analytical framework employs inductive and comparative techniques. Historical developments are examined across three temporal strata, pre-Safavid, Safavid, and post-Safavid, allowing for a diachronic assessment of continuity and change. The process of Tun's centralization is contextualized within the broader spectrum of Safavid imperial policies, particularly concerning frontier management, religious consolidation, and provincial reorganization. This multi-source, comparative approach facilitates a holistic explanation of how local dynamics intersected with central state strategies to redefine Tun's regional significance.

Findings

The research shows that the process of Tun's elevation began in the tenth century, when the Safavid dynasty, by dismantling the long-standing administrative structure of the province of Quhistan, rendered its dependent districts autonomous and reorganized them under the authority of Qizilbash amirs. Concurrently, with the destruction of Tabas and the decline of Qaen, Tun, owing to its intermediary geographical position between Qaen, Gonabad and Tabas, emerged from the second half of the same century as the administrative and military center of these regions. The earliest indications of this transformation appear in the decrees of Shah Isma'īl Safavi, notably in the abolition of the poll tax imposed on the inhabitants of Tun, seemingly intended to support its Shi'i community. From a religious perspective, Twelver Shi'ism in Tun had pre-Safavid roots, a factor that prompted particular attention from the Safavid rulers toward this area. Cities that shared doctrinal alignment with the central government benefited from financial and political privileges, and Tun was among them. In Safavid sources, Tun is referred to as Dār

al-Mu'minīn, a title that signifies its official recognition and religious sanctity within the provincial structure of the Safavid state.

During the reign of Shah Tahmasp, the city's identity was strengthened through the restoration of the central fortress and the expansion of Shi'ī rituals in religious sites such as the Kushk Mosque and the city's Imamzadeh. However, the principal role in consolidating this centrality was played by powerful local governors. Sulayman Khalifa Turkmen of the Mawsillu clan, who ruled over Tun and Tabas in the final decades of the tenth century, transformed Tun into a military and political stronghold by stabilizing regional security and expanding the city's fortress. After him, Mihrab Khan Qajar and subsequently Malik Mahmud Sistani, through their local authority, sustained this status until the final years of the Safavid period. The presence of Shah 'Abbas the Great on his campaign route to Qandahar, as well as the residence of the royal family in Tun in 1031 AH, further attests to the city's prominence.

From a geographical and strategic standpoint, Tun, beyond its intermediary location between Qaen, Gonabad, and Tabas, lay at the intersection of the Yazd–Tabas–Khorasan and Kerman–Khorasan routes, thereby serving as a mediating link between eastern and southern Iran. This position was of vital importance both in confronting Uzbek incursions from the northeast and in controlling caravan routes leading to the central provinces of Iran. The city's great fortress, which according to MacGregor in the nineteenth century was formidable and imposing, functioned during the Safavid era as a defensive bulwark of southern Khorasan.

In the final phase of the Safavid period, Malik Mahmud Sistani, the last governor of Tun, was able, by relying on strong military fortifications and his tribal alliances, to maintain regional security against raids by Baluch and Afghan groups and to expand his domain as far as Qaen and Tabas. Although his rebellion against Shah Sultan Husayn and the subsequent collapse of the Safavid state ultimately led to the decline of this centrality, Tun's role in the organization and administration of southern Khorasan throughout the eleventh and twelfth centuries is undeniable. Following the destruction of the city by Ahmad Shah Durrani in 1167 AH, regional centrality shifted to Tabas; nevertheless, the surviving remains and the accounts of Qajar-era travelers describing the extensive fortifications and buildings of Tun testify to its lost splendor in the Safavid period. Safavid-era architectural remains in Tun (present-day Ferdows) and its dependencies, such as Boshruyeh and Sarayan, including madrasas, bathhouses, bazaars, and cisterns, bear witness to the city's prosperity from the tenth to the twelfth centuries.

Discussion and Conclusion

Accordingly, the transformation of Tun from a peripheral town into the political–military center of southern Khorasan during the Safavid period was neither accidental nor the result of a single factor; rather, it was the product of a multilayered combination of political, religious, geographical, and security-related factors. Although Tun’s centrality persisted into the Afsharid period, it gradually diminished in the wake of political and military developments in eastern Iran under that dynasty, most notably the rise of Mashhad to the north of Tun and the emergence of the newly prominent Alam and Zanguie families in Qaen and Tabas, which eroded Tun’s strategic advantage and central position in southern Khorasan.

Keywords: Safavid, Southern Khorasan, Tun, Ferdows, Political Centrality.

References

- Afzal al-Molk, G. H. (n.d.). *Travelogue of Khorasan and Kerman* (G. Roshani Zafaranlu, Ed.). Tehran: Tus. [In Persian]
- Astarabadi, M. (1998). *Nader's world-conquering* (S. A. Anvar, Ed.). Tehran: The Association of Cultural Works and Goods. [In Persian]
- Astarabadi, M. (2005). *The unique pearl* (J. Shahidi, Ed.). Tehran: Elmi va Farhangi. [In Persian]
- Baladhuri, A. ibn Y. (1988). *The conquest of countries*. Beirut: Dar wa Maktabat al-Hilal. [In Arabic]
- Daneshyar, M. (2015). *Political and socio-economic developments of Khorasan in the Qajar period (1266-1332 AH/1850-1914 AD)*. [Unpublished doctoral dissertation], University of Tehran. [In Persian]
- Daneshyar, M. (2024). The etymology and transformation of the name and status of Qaen and Qohestan. *Journal of Socio-Cultural Studies of Khorasan*, 18(4), 45–83. [In Persian]
- Daneshyar, M. (in press). Ferdows. In *The great Islamic encyclopedia* (Vol. 31). Tehan: Center for the Great Islamic Encyclopedia. [In Persian]
- Enani, B., & Sharifi, M. (2013). A report on the archaeological survey and newly found historical artifacts of Boshruyeh County. *Journal of Socio-Cultural Studies of Khorasan*, 7(4), 53–80. [In Persian]
- Esfezari, M. (1959). *Gardens of paradise in the description of the city of Herat* (M. K. Emam, Ed.). University of Tehran. [In Persian]
- Esmaeili Jelodar, M. E., Vafaie, A., Heidari, R., Nami, H., & Rezaei, H. (2023). The cultural landscape of Ton/Ferdows in the late Sasanian and early Islamic periods based on the interpretation of its historical and archaeological context. *Journal of Greater Khorasan*, 14(53), 1–22. [In Persian]
- Estakhri, A. I. I. (1839). *The book of regions* (J. H. Möller, Ed.). Gotha: Beckeriana Press. [In Arabic]
- Estakhri, A. I. I. (1927). *The routes and realms* (M. J. de Goeje, Ed.). Brill. [In Arabic]
- E'tesam-al-Molk, K. (n.d.). *The travelogue of E'tesam-al-Molk* (M. Mahmoudi, Ed.). Tehran: Mahmoudi Printing House. [In Persian]
- Fanoudi, S. A. (2004). *The history of Qaenat (The mirror of hidden things in the history of Qaenat)* (M. Rafiei, Ed.). Tehran: Hirmand. [In Persian]
- Golestaneh, A. ibn M. A. (1977). *The summary of histories* (M. T. Modarres Razavi, Ed.). Tehran: University of Tehran Press. [In Persian]
- Hafez Abru, A. ibn L. (2020). *The geography of Hafez-e Abru, Khorasan section* (S. A. Al-e Dawood, Ed.). Tehran: Afshar Endowments Foundation Press. [In Persian]
- Hamadani, R. al-D. F. (1994). *Compendium of histories* (M. Roshan & M. Mousavi, Eds.). Tehran: Miras-e Maktub. [In Persian]
- Hosseini Astarabadi, S. H. (1987). *The Sultan's history: From Sheikh Safi to Shah Safi* (E. Eshraghi, Ed.). Tehran: Elmi. [In Persian]

- Hosseini Monshi, M. ibn E. (2007). *The history of Ahmad Shah* (M. S. Molaie, Ed.). Tehran: Erfan. [In Persian]
- Hosseini Qomi, Q. A. ibn S. (2005). *The summary of histories* (E. Eshraghi, Ed.; 2nd ed.). Tehran: University of Tehran Press. [In Persian]
- Ibn Hawqal, A. (1939). *The image of the earth* (J. H. Kramers, Ed.). Leiden: Brill. [In Arabic]
- Ibn Khordadbeh, A. al-Q. U. (1889). *The routes and realms* (M. J. de Goeje, Ed.). Leiden: Brill. [In Arabic]
- Iskandar Beg Munshi. (1971). *The world-adorning history of Abbas* (Vol. 1). Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
- Jayhani, A. ibn A. (1989). *The shapes of the world* (F. Mansouri, Ed.; Trans. A. al-S. Kateb). Mashhad: Beh Nashr. [In Persian]
- Jonabadi, M. B. (1999). *The Safavid garden* (G. R. Tabatabai Majd, Ed.). Tehran: Afshar Endowments Foundation. [In Persian]
- Juvayni, A. al-D. A.-M. (1937). *The history of the world conqueror* (M. Qazvini, Ed.). Leiden: Brill. [In Persian]
- Kermanshahi, A. A. ibn M. (1994). *The world-showcasing mirror of conditions*. Qom: Ansarian. [In Persian]
- Khwandamir, G. al-D. ibn H. al-D. (1983). *Habib al-siyar in the news of individuals of the human race* (M. Dabir Siyaqi, Ed.). Khayyam. [In Persian]
- Le Strange, G. (2004). *The historical geography of the Eastern Caliphate* (M. Erfan, Trans.). Elmi va Farhangi. [In Persian]
- Macgregor, C. M. (1879). *Narrative of a journey through the province of Khorassan and on the N.W. frontier of Afghanistan in 1875*. Paris: W. H. Allen & Company.
- Majlesi, M. T. (1986). *The garden of the pious: A commentary on 'Man la yahduruh al-faqih'*. Tehran: Koushanpour Islamic Culture Foundation. [In Persian]
- Maqdisi, A. A. M. (1991). *The best divisions for knowledge of the regions*. Cairo: Maktabat al-Madbouli. [In Arabic]
- Marco Polo. (1984). *The travels of Marco Polo* (R. Golbang, Trans.). Tehran: Koushesh. [In Persian]
- Minorsky, V. F. (2002). *Iran during the reign of Nader Shah* (R. Yasami, Trans.). Tehran: Donyaye Ketab. [In Persian]
- Mirza Samia, M. S. (1999). *The memorial of kings* (M. Dabir Siyaqi, Ed.; 3rd ed.). Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
- Mohammadi Khamak, J. (1999). Who are the Nakhi and Lālui people? In *Matikan-e Sistan (A collection of Sistanology articles)*. Mashhad: Vazhiran. [In Persian]
- Mokhtarnia, K., Talaeian, M., & Heidari, Sh. (2019). Recognition of human resource organization in the indigenous water management system of Baladeh Ferdows (Ton) before 1971. *Iranian Indigenous Knowledge*, 6(12), 371–409. [In Persian]
- Monajjem Yazdi, M. J. al-D. M. (1987). *Abbasid history, or Mulla Jalal's Chronicle* (S. Vahidnia, Ed.). Tehran: Vahid. [In Persian]
- Monshi Bashi Tabasi, M. M. A. R. (2021). *Ton and Tabas in the late Qajar period* (M. Ghorbani, Ed.). Mashhad: Ghaf. [In Persian]

- Mostowfi Bafqi, M. M. (2006). *Mofid's comprehensive* (I. Afshar, Ed.). Tehran: Andisheh. [In Persian]
- Mostowfi, H. (1983). *The delight of hearts* (G. Le Strange, Ed.). Tehran: Donyaye Ketab. [In Persian]
- Naghavi Pakbaz, M. R. (n.d.). *A history of Ferdows*. Mashhad: Azadi. [In Persian]
- Naini, M. J. ibn M. H. (1974). *The Ja'fari comprehensive* (I. Afshar, Ed.). Tehran: Anjoman-e Asar-e Melli. [In Persian]
- Naser Khosrow, A. M. H. al-D. (1965). *Travelogue* (M. Dabir Siyaqi, Ed.). Tehran: Tahouri. [In Persian]
- Nasiri, M. A. N. (1992). *Titles and salaries during the Safavid sultans* (Y. Rahimlou, Ed.). Mashhad: Ferdowsi University of Mashhad. [In Persian]
- Nasiri, M. E. ibn Z. al-A. (1994). *The rulers' manual* (M. N. Nasiri Moghaddam, Ed.). Tehran: Afshar Endowments Foundation [In Persian]
- Natanzi Afushteh'i, M. ibn H. (1994). *Purity of monuments in mentioning the virtuous in the history of the Safavids* (E. Eshraghi, Ed.). Tehran: Elmi va Farhangi. [In Persian]
- Nezari Qohestani. (2012). *Travelogue* (C. G. Bayourdi, Ed.). Tehran: Hirmand. [In Persian]
- Noghani, A. (1987). Historical monuments of Ferdows city. *Mishkat*, 17, 185–193. [In Persian]
- Pazooki Taroudi, N., & Shadmehr, A. (2005). *Registered monuments of Iran in the national heritage list*. Tehran: Miras-e Farhangi. [In Persian]
- Razmara, A. (1950). *Geographical encyclopedia of Iran* (Vol. 9). Tehran: Army Printing House. [In Persian]
- Razpoush, Sh. (1998). Banu Simjur. In *Encyclopedia of the Islamic world* (Vol. 4). Tehran: Encyclopedia Islamica Foundation. [In Persian]
- Röhrborn, K. M. (1970). *The provincial administration system in the Safavid period* (K. Jahandari, Trans.). Tehran: Institute for Translation and Publishing of Books. [In Persian]
- Rumlu, H. B. (2005). *The best of histories* (A. H. Navaie, Ed.). Tehran: Asatir. [In Persian]
- Sabouri, Naseh & Zaheer. (2007). *The tree of kings: The poetic history of Sistan from the oldest times to Malek Bahram Kayani in the first decades of Qajar rule* (M. Sefatgol, Ed.). Tehran: Miras-e Maktub. [In Persian]
- Sam'ani, A. S. A. al-K. ibn M. (1962). *Al-Ansab* (A. al-R. al-Mu'allimi al-Yamani, Ed.). Heidarabad: Encyclopedia of the Ottoman Empire. [In Arabic]
- Shirazi, N. al-D. A. (2014). *The Glorious Conquests* (H. Zandiyeh, Ed.). Qom: Research Institute of the Seminary and the University. [In Persian]
- Sistani, M. S. H. ibn M. G. al-D. (2004). *Revival of the kings: The history of Sistan until the Safavid era* (M. Sotoudeh, Ed.). Tehran: Elmi va Farhangi. [In Persian]
- Tarikh-e Sistan*. (1987). (M. T. Bahar, Ed.; 2nd ed.). Tehran: Padideh-e Khavar. [In Persian]
- Tehrani, M. S. (2004). *The mirror of occurrences* (M. Sefatgol, Ed.). Tehran: Miras-e Maktub. [In Persian]

- The Secretariat Clerks of Shah Soleiman Safavi. (2009). *The Soleimani correspondence* (R. Jafarian, Ed.). Library, Museum, and Document Center of the Islamic Consultative Assembly. [In Persian]
- Truilhier, M. (1841). *Mémoire descriptif de la route de Téhran à Meched et de Meched à Iezd*. Paris: Imprimerie de Bourgogne et Martinet.
- Vahid Qazvini, M. M. T. (2004). *The world-adorning Abbasi history* (S. Mir Mohammad Sadegh, Ed.). Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies. [In Persian]
- Valeh Esfahani, M. Y. (1993). *The immortal garden (Iran in the Safavid era)* (H. Mohaddes, Ed.). Tehran: Afshar Endowments Foundation. [In Persian]

مقاله‌ی علمی - پژوهشی

از شهری حاشیه‌ای تا قلب جنوب خراسان^۱ تحولات سیاسی و عوامل مرکزیت یافتن تون در دوره‌ی صفویه^۲

مرتضی دانشیار^۳

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۱۰

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۱۷

مشاهده‌ی مقاله‌ی منتشر شده: دوره‌ی ۲۰، شماره‌ی ۲

http://www.farhangekhorasan.ir/article_235218.html

چکیده

فردوس (تون تاریخی) شهری کهن در جنوب خراسان است که در دوره‌ی صفویه (حک. ۹۰۷-۱۱۳۵ق) تغییراتی چشمگیر را تجربه کرد. این شهر از حدود نیمه‌ی دوم سده‌ی دهم به مرکز جنوب خراسان (شامل قائنات، طبس، جنابد/گناباد و تون) مبدل شد و این جایگاه را تا پایان این سلسله حفظ کرد. ارتقای این شهر پیرامونی به جایگاه مرکزیت سیاسی و نظامی جنوب خراسان

۱. اصطلاح «جنوب خراسان» معاصر است؛ آن را در منابع دوره‌ی صفویه نمی‌یابیم. جایی را که امروز خراسان جنوبی نامیده‌اند، دست‌کم از دوره‌ی ساسانی تا دوره‌ی صفویه کوهستان/قوهستان/قهبستان خوانده می‌شد که بعضاً والی مستقلی به مرکزیت قاین و برای سالیانی چند تون و گناباد، داشت. اما طبق سیاست شاه اسماعیل صفوی این ایالت فروپاشید و هر یک از شهرهای آن حاکمی مستقل یافت (دانشیار، ۱۴۰۳: ۵۹-۷۱). در دوره‌ی صفویه تنها در برخی منابع همچون *روضه‌الصفویه* جنابدی (۱۳۷۸: ۲۷۷، ۲۷۹، ۴۵۹، ۵۹۱ و صفحات بعد) و *احیاءالملوک سیستانی* (۱۳۸۳: ۱۸، ۴۸، ۷۵، ۸۴ و صفحات بعد) واژه‌ی قهبستان را می‌یابیم که آن نیز نه بر سراسر این ایالت تاریخی بلکه گاه بر ولایت قائن اطلاق می‌شده است. در این دوره تون مستقلاً نام ولایت «تون» یا ولایت «تون و طبس» را داشت. آنگاه که ولایات دیگری چون گناباد و قائن نیز به قلمرو حاکم تون افزوده می‌شد، این ولایت همچنان «تون و طبس» خوانده می‌شد. از همین رو، برای مشخص کردن حوزه‌ی قلمرو حاکم تون در اوج گسترش خود در دوره‌ی صفویه، به ناگزیر باید از اصطلاح امروزی «جنوب خراسان» استفاده کرد.

۲. این مقاله بخشی از طرح نگارش تاریخ شهر فردوس با عنوان *علل افول شهر فردوس (تون) در دوره افشاریه و برآمدن مجدد آن در پایان دوره قاجاریه* است که نگارنده آن را برپایه‌ی قرارداد با شورای اسلامی و شهرداری شهر فردوس در دست تألیف دارد.

۳. استادیار گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی، دانشکده الهیات، دانشگاه فردوسی مشهد، ایران. daneshyar@um.ac.ir

<https://orcid.org/0000-0002-0379-2723>

COPYRIGHTS

2023 by the authors. Published by the General Office of Islamic Culture and Direction southern Khorasan. This article is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>

در دوره‌ی صفویه و زمینه و علل آن مسئله‌ای مغفول مانده در پژوهش‌های تاریخی ایران است. این مقاله، با روش توصیفی-تحلیلی و تکیه بر منابع تاریخی و شواهد باستان‌شناسی، نخست روند تبدیل تون از جایگاهی حاشیه‌ای به موقعیتی محوری در جنوب خراسان را آشکار می‌کند و سپس زمینه و عوامل ارتقای آن را مورد تحلیل قرار می‌دهد. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که این تحول نه تنها نتیجه‌ی تغییر در ساختار خاور ایران و فروپاشی ایالت قهستان تحت سیاست دولت تازه تأسیس صفویه است بلکه حاصل ترکیبی از ملاحظات مذهبی (تشیع ساکنان تون پیش از رسمیت یافتن آن)، جغرافیایی (جای داشتن در میانه جنوب خراسان و در مسیر مواصلاتی خراسان با ایالات جنوبی کشور)، امنیتی (دارای دژی مستحکم در برابر تاخت و تاز مکرر ازبکان) و سیاسی (برآمدن حاکمانی شاخص همچون سلیمان خلیفه ترکمان و ملک محمود سیستانی) بوده است. با این وصف، مرکزیت تون/ فردوس در دوره‌ی صفوی را نمی‌توان پدیده‌ای تصادفی و بر پایه‌ی عاملی یگانه دانست؛ این امر حاصل امتیازاتی چندلایه و فرایندی هدفمند در راستای اقتضانات حکومت صفویان بوده است.

واژه‌های کلیدی: صفویه، جنوب خراسان، تون، فردوس، سلیمان خلیفه، ملک محمود سیستانی.

مقدمه

فردوس شهری در خراسان جنوبی است که تا ۱۳۰۶ش «تون» نام داشت. این شهر، دست‌کم از اواخر دوره‌ی ساسانی تا آغاز حکومت صفوی، عمدتاً جزئی از ولایت کهن کوهستان/قهستان به شمار می‌رفت. اگرچه شواهد باستان‌شناسی، از جمله قدمت شریان حیاتی این شهر؛ یعنی قنات بلده و ویرانه‌های دژ کهن آن، قدمت تون را دست‌کم به دوره‌ی ساسانیان (حک. ۲۲۴-۶۵۱ م) می‌رساند (دانشیار، ۱۴۰۳: در دست چاپ؛ مختارنیا و همکاران، ۱۳۹۸: ۳۸۱-۳۸۲؛ اسمعیلی جلودار و همکاران، ۱۴۰۲: ۲، ۱۸)، اما تاریخ آن تا نیمه‌ی سده‌ی چهارم هجری در حاله‌ای از ابهام است. منابع دوره‌ی اسلامی تا نیمه‌ی سده‌ی چهارم هیچ نامی از تون نبرده‌اند، تنها از اشاره‌ی ضمنی منابع مشخص است که تون به هنگام هجوم اعراب جزء ولایت قهستان به شمار می‌رفت. چنین می‌نماید که سکوت منابع ریشه در موقعیت جغرافیایی نسبتاً دورافتاده‌ی تون

نسبت به شریان‌های اصلی بازرگانی و نظامی جنوب خراسان تا سده‌ی چهارم داشته است؛ چنان‌که ابن‌خردادبه، در وصف مسیر یزد - طبس - نیشابور، هیچ نامی از تون یا آبادی‌هایی با نام و نشان آن نبرد. وصف او نشان می‌دهد که در آن زمان مسیر رسمی طبس - ترشیز (کاشمر امروزی) - نیشابور از غرب ولایت تون و از کنار کویر بزرگ مرکزی ایران و از روستاهای کم‌نام و نشان آنجا می‌گذشته است (نک. ابن‌خردادبه، ۱۸۸۹م: ۵۲؛ بلاذری، ۱۹۸۸: ۳۹۰؛ لسترنج، ۱۳۸۳: ۳۵۰-۳۴۹).

نخستین بار اصطخری (د. حدود ۳۴۶ق) در ویرایش نخست کتاب خود که به آن ظاهراً عنوان *کتاب الاقالیم* داده و آن را میان سال‌های ۳۱۸ تا ۳۲۱ق تألیف کرده بود، نام تون را بر نقشه‌ی خود از اقلیم خراسان، در کنار شهرهای قائن، گندر و ترشیز، درج کرد. او در دومین ویرایش کتاب، که به آن عنوان *المسالک و الممالک* داد (حدود ۳۴۰ق)، نیز نام تون را، ضمن ترسیم مسیر قاین به ترشیز، آورد (اصطخری، ۱۸۳۹م: ۱۱۲؛ اصطخری، ۱۹۲۷م: ۲۱۰). یک یا دو دهه بعد از او، ابن‌حوقل (د. ۳۶۷ق) در حدود نیمه‌ی سده‌ی چهارم، هم در نقشه‌ی خود از ایالت خراسان و هم در توضیح محتوای این نقشه، «تون» را در کنار طبس و قائن نام برد (ابن‌حوقل، ۱۹۳۹م، ج ۲: ۴۲۷). اما هیچ یک از این دو، توضیحی در مورد تون ارائه نکرده‌اند. نخستین بار جیهانی (حوالی ۳۷۰ق) است که، ضمن وصف این شهر، آن را آبادتر از گناباد وصف کرده و از صادرات صنایع نساجی‌اش (به‌ویژه زیلو) سخن گرفته است (جیهانی، ۱۳۶۸: ۱۷۰-۱۷۱). مقدسی (۳۷۵ق) نیز با تأیید رونق شهر، از دیوار شهر، مسجد جامع، قنات مرکزی و علمای آنجا یاد کرده است (مقدسی، ۱۴۱۱ق: ۳۲۱). سر برآوردن تقریباً یک‌باره‌ی تون و رونق و آبادی نسبی آنجا در سده‌ی چهارم مرهون ثبات سیاسی تحت حکمرانی خاندان سیمجوری (حکمرانان موروثی قهستان در عهد سامانیان) بود که قلمرو قهستان را با الحاق طبس و ترشیز/کاشمر امروزی گسترش دادند، دوره‌ای از آرامش و شکوفایی نسبی را برای این منطقه فراهم آوردند. در این دوره، تون پس از قاین (مرکز قهستان) دومین شهر مهم منطقه بود (تاریخ سیستان، ۱۳۶۶: ۲۹۴، ۳۰۲، ۳۰۵؛ سمعانی، ۱۳۸۲ق، ج ۷: ۳۵۱-۳۵۴؛ رازپوش، ۱۳۷۷، ج ۴: ۳۷۹-۳۸۱؛ دانشیار ۱۴۰۳، ۶۲). با این حال، فروپاشی سیمجوریان پس از حمله‌ی غزنویان (۳۸۷ق) و هجوم ویرانگر سلجوقیان به شهرهای خراسان که از اهمیت افتادن نسبی شهرهای هرات و نیشابور را نسبت به

دو سده‌ی پیش در پی داشت (دو شهر بزرگی که مقصد مهاجرت، تحصیل و صادرات محصولات اهالی تون بود)، روند نزولی تون را آغاز کرد. شاهد این موضوع توصیف ناصر خسرو (۱۳۴۴: ۱۲۵) از چهارصد کارگاه زیلوبافی متروک و ویرانه‌های تون در ۴۴۴ق است که از آبادی گذشته و ویرانی کنونی حکایت می‌کند.

در نیمه‌ی دوم سده‌ی پنجم و سراسر سده‌ی ششم، تون زیر سلطه‌ی اسماعیلیان قرار گرفت. شواهدی چون ساخت یا تعمیر مسجد جامع تون و تعمیر مسجد کوشک در ۵۵۴ق، و مرکزیت آن در اواخر دوره‌ی اسماعیلیه می‌تواند نشانی از رونق نسبی شهر در این سال‌ها باشد (نوغانی، ۱۳۶۶: ۱۹۱). از همین دوره‌ی سلطه‌ی اسماعیلیان بر جنوب خراسان، عنوان ولایت «تون و قاین» در کنار نام قهستان تداول یافت؛ عنوانی که مارکوپولو نیز، در چند دهه‌ی بعد، با آن از این منطقه یاد کرد (دانشیار ۱۴۰۳، ۶۳-۶۷).

اما هجوم مغولان در ۶۵۴ق فاجعه‌بار بود؛ تون، پس از مقاومت سخت، تسخیر و بخش بزرگی از اهالی آن قتل‌عام شدند (جوینی، ۱۹۳۷م، ج ۳: ۱۰۲؛ همدانی، ۱۳۷۳، ج ۲: ۹۸۴). با وجود این، گزارش‌هایی همچون وصف مارکوپولو (۱۳۶۳: ۶۶) در حوالی ۶۷۱ق از این منطقه، یادکرد نزاری قهستانی (۱۳۹۱: ۱) از شهر تون در ۶۷۸ق و توصیف حمدالله مستوفی (۱۳۶۲: ۱۴۳-۱۴۴) در حدود ۷۴۰ق از تون، گواه احیای نسبتاً سریع شهر و بازگشت آن به جریان زندگی اقتصادی و اجتماعی است؛ اما از اواخر سده‌ی هفتم هجری قمری و ظاهراً در سراسر دو سده‌ی بعد، تون در سلسله‌مراتب شهری قهستان، جایگاه پایین‌تری نسبت به قاین و شهر تازه برآمده‌ی گناباد داشت (نک. حافظ‌ابرو، ۱۳۹۹: ۱۲۰، ۴۹۲-۴۹۱؛ ۶۴۷-۶۴۸).

انتقال پایتخت در دوره‌ی شاهرخ تیموری (حک. ۸۰۸-۸۵۰ق) به شهر هرات که در همسایگی قهستان واقع بود، با ایجاد بازار مصرفی بزرگ، می‌توانست موجب رونق صادرات محصولات دامی و کشاورزی و صنایع‌دستی این منطقه و از جمله تون به شهر پرجمعیت هرات شود؛ چنانکه زمیچی اسفزاری (۱۳۳۸، ج ۱: ۳۲۷) در نیمه‌ی سده‌ی نهم پوشش غالب مردمان هرات را از منسوجات قهستان گزارش کرده است. به گزارش اسفزاری (۱۳۳۸، ج ۱: ۳۰۷)، در نیمه‌ی دوم سده‌ی نهم، ساکنان تون رافضی (شیعه مذهب) بودند. کتیبه‌ی مسجد کوشک، ضمن تأیید این گفته‌ی اسفزاری، نشان می‌دهد که تشیع ساکنان تون تا آنگاه از اسماعیلیه به تشیع دوازده‌امامی

تغییر کرده بود، چرا که محتوای این کتیبه به این شرح است: «اللهم صل علی النبی و الوسی و البتول و السبطین و زین‌العابدین و الباقر و الصادق و الکاظم و الرضی و التقی و العسکری و المهدی صلوات‌الله علیهم اجمعین، به سعی و اهتمام قدوت السالکین درویش خلف بن علی بن درویش میرانشاه تونی فی تاریخ ۸۸۵» (نوغانی، ۱۳۶۶: ۱۸۹). این گزارش از یک‌سو بدین مفهوم است که مردمان تون، پیش از رسمیت یافتن تشیع دوازده‌امامی در دوره‌ی شاه اسماعیل صفوی (حک. ۹۰۷-۹۳۰ق)، به تدریج از مذهب غالب اسماعیلی به تشیع دوازده‌امامی گرایش یافته بودند و از سوی دیگر، می‌تواند شاهی بر کم‌التفاقی حاکمان تیموری به این منطقه باشد، چرا که مذهبی خلاف مذهب رسمی حکومت (سنت) داشتند.

این وصف نشان داد که تون تا دوره‌ی صفویه پیشینه‌ای نسبتاً کم‌فراز داشته است و فاقد نقشی مرکزی (جز در دو یا سه دهه‌ی و رو به افول سال‌های پایانی سلطه‌ی اسماعیلیان) در قهستان/ جنوب خراسان بوده است. مقارن روزگار تیموریان، آنجا دیگر نه شهر دوم ولایت قهستان بلکه بعد از قاین و گناباد و حتی احتمالاً طبس، در جایگاه چهارمین شهر این منطقه جای داشت. اما منابع تاریخی نشان می‌دهند که این شهر در دوره‌ی صفویه تحولاتی چشمگیر و توسعه‌ای کم‌مانند را تجربه کرده است. از میان پژوهش‌های متعددی که در قالب کتاب یا مقاله به تاریخ تون پرداخته‌اند، کتابچه‌ی مختصر نقوی پاکباز تحت عنوان *تاریخچه‌ی فردوس* (بی‌تا: ۸، ۲۱-۲۲) و دیگری *فردوس/تون؛ تاریخ و جغرافیا اثر یاحقی و بوذرجمهری* (۱۳۷۴: ۵۸-۶۳)، به اختصار به چند واقعه‌ی پراکنده‌ی این شهر در دوره‌ی صفویه اشاره کرده‌اند. با این حال، فضل تقدم در آگاهی ما از منابع مربوط به تاریخ تون و آشنایی با وضع کلی آنجا در آن دوره از طریق این دو اثر است. تحقیقات بعدی، مطلبی افزون بر وصف و تحلیل این دو تحقیق در مورد تون دوره‌ی صفویه، ندارند. اما پژوهش حاضر با روش توصیفی-تحلیلی نشان خواهد داد که این شهر، در دوره‌ی صفوی (حک. ۹۰۷-۱۳۵ق)، به مرکز جنوب خراسان تبدیل شده است؛ موضوعی که در پژوهش‌های پیشین مورد توجه قرار نگرفته است. افزون‌براین، تحقیق کنونی زمینه و عوامل برآمدن تدریجی تون و ارتقای آن به جایگاه مرکز جنوب خراسان را در دوره‌ی مذکور نیز آشکار می‌کند.

برآمدن صفویه، فروپاشی قهستان و تأثیر آن بر تون

سلسله‌ی صفویه با تاج‌گذاری شاه اسماعیل در جمادی‌الثانی ۹۰۷ق و با شعائر شیعی بنیان نهاده شد. تبریز پایتخت سلسله‌ی جدید گشت و بدین ترتیب مرکز ثقل سیاست و اقتصاد از خراسان به شمال غرب کشور انتقال یافت. سه سال بعد، شاه اسماعیل در نتیجه‌ی سوءتفاهم با دربار تیموری، از یزد به خراسان هجوم آورد و طبس را شهرنندان کرد. اگرچه دژ شهر را تسخیر نکرد، اما، با غارت شهر و پیرامون آن، بین ۳۰۰۰ تا ۷۰۰۰ تن از اهالی آنجا را کشت (خواندمیر، ۱۳۶۲، ج ۴: ۴۸۰؛ روملو، ۱۳۸۴، ج ۲: ۱۰۰۵-۱۰۰۶). این ضربه به طبس، که به عنوان دژ و شهر مرزی دولت تیموری با آق‌قیونلوها و بعداً صفویه جایگاهی مهمی برای آن حکومت داشت، همچون عاملی مهم برای تغییر وضع تون عمل کرد، چرا که تون نزدیک‌ترین شهر به طبس و تحت تأثیر مستقیم فراز و فرود آن شهر بود. سه سال بعد نیز، در حالی که حاکمیت ولایت قهستان به مرکزیت شهر قاین در دست یکی از شاهزادگان تیموری به نام سلطان حسین میرزا بود، ازبکان در ۹۱۳ق بر هرات سلطه یافتند و با برانداختن حکومت تیموریان به تبع ایالت قهستان را نیز ضمیمه قلمرو خود کردند. هرچند که سلطه‌ی ازبکان دوامی نداشت و سه سال پس از آن، با شکست از صفویان، قهستان جزو قلمرو شاه اسماعیل گشت (خواندمیر، ۱۳۶۲، ج ۴: ۳۶۹، ۳۸۶، ۵۴۰؛ جنابدی، ۱۳۷۸: ۲۷۷).

زوال تیموریان و برآمدن صفویان (حک. ۹۰۷-۱۱۳۵ق) در غرب کشور تبعاتی آشکار برای ولایات قهستان و به تبع تون به همراه داشت. در دوره‌ی صفویه نه هرات یا دیگر شهرهای خراسان بلکه تبریز، قزوین و سپس اصفهان پایتخت ایران شدند و این موضوع شرق کشور را از همسایگی پایتخت و مواهب آن محروم کرد و از اهمیت و رونق آنجا کاست. از سوی دیگر، کشاکش درازمدت صفویه با ازبکان و ترکمانان و تاخت و تاز مکرر این دو طایفه در خاور ایران از آغاز سلطه‌ی صفویه (حک. ۹۰۷-۱۱۳۵ق) تا اواخر حکومت ناصرالدین شاه قاجار (حک. ۱۲۶۴-۱۳۱۳ق)، امنیت این منطقه را برای چند سده ناپایدار کرد (نک. دانشیار ۱۳۹۴، ۶۶-۸۳). تغییر مهمی نیز در ساختار اداری این منطقه در همان آغاز سلطه‌ی صفویان رخ داد؛ قهستان به‌عنوان یک واحد سیاسی از هم پاشید و ولایات مختلف آنجا با نام «ولایت قاین»، «ولایت ترشیز»، «ولایت جنابد»، «ولایت طبس»، «ولایت تون» و گاه با الحاق یکی از این ولایات به دیگری به نام «ولایت تون و طبس»

یا «ولایت تون و جنابد» تقسیم و حاکمیت هر یک از آن‌ها به یکی از امرای قزلباش سپرده شد (دانشیار، ۱۴۰۳: ۷۰). پس‌ازاین، تا اواخر دوره‌ی صفویه، تون و سایر ولایات پیرامونش از توابع شهر بزرگ هرات، که جایگاه ولیعهد این سلسله بود، به شمار می‌رفت (نک. رهبرن، ۱۳۴۹: ۲۳-۲۴).

نخستین اطلاع مستقیم ما از تون دوره‌ی صفویه حاصل از کتیبه‌ی سنگی ایوان امامزاده‌ی شهر است که، در اشعار حک‌شده بر روی آن، از حاکمیت فردی به نام سوندوک‌بیک از سوی شاه اسماعیل صفوی بر آنجا و ممنوعیت دریافت مالیات سرانه از اهالی تون سخن رفته است (نک. نقوی پاکباز، بی-تا: ۳۷-۳۸).^۱ سبک معماری بنای امامزاده به دوره‌ی تیموریان شبیه است، اما درب چوبی امامزاده حاوی اشعاری است که در ضمن آن، سال ساخت دست‌کم در امامزاده به حروف ابجد ۹۸۴ق ثبت شده است (نوغانی، ۱۳۶۶: ۱۹۳، پاورقی). افزون بر تعمیر یا ساخت امامزاده، شعائر مختلف شیعه بر دیوارهای کهن‌ترین مسجد شهر یعنی مسجد کوشک هم نمایان‌تر شد. بر دیوار سردر این مسجد، در داخل دو طاق‌نما، دو کتیبه‌ی سنگی وجود داشت که در هر دو متن کتیبه‌ی سال ۸۸۵ق محراب مسجد، حاوی درود و صلوات بر ائمه‌ی شیعه، تکرار شده بود. اشعار حاشیه‌ی یکی از همین کتیبه‌ها نشان می‌دهد که بنا در ۹۸۰ق و در سال‌های حاکمیت شاه تهماسب تعمیر شده است. در آغاز سده‌ی بعد، نماد شیعی دیگری به بنای این مسجد افزوده شد. سنگی بیضی‌شکل و با فرورفتگی به عمق ۱۲ و طول ۲۸ سانتیمتر بر دیوار سمت چپ محراب مسجد نصب شد که شباهت کامل به رد پای انسان داشت. کنار این کتیبه‌ی سنگی، کتیبه‌ی دیگری از کاشی قرار داشت که این شعر بر آن مکتوب بود: سال هزار و سیزده از هجرت نبی/ مقری حسین حاجی آن مرد خوش نهاد/ شاه رضا بخواب وی آمد شبی و گفت/ سنگی که شاه نجف پا بر آن نهاد (نک. منشی‌باشی طبسی، ۱۴۰۰: ۴۷۵؛ نوغانی، ۱۳۶۶: ۱۸۷-۱۹۰).

اما در کتب این دوره، اطلاعی از تون تا گزارش از وقایع سال ۹۶۳ق نمی‌یابیم. در آن سال نیز، صرفاً از گذر شاهزاده اسماعیل میرزا از هرات به سمت غرب کشور و مدح او در شهر تون توسط شاعری موسوم به مولانا شادی تونی سخن رفته است (جنابدی، ۱۳۷۸: ۵۴۶). اما بیست سال

۱. در اثر مذکور به جای سوندوک بیک، به اشتباه سوندول بیک ضبط شده است. از این سوندوک بیک همین مقدار آگاهی که بعداً و در سال ۹۲۷ق حاکم شهر سرخس بوده است، نک. روملو، ۱۳۸۴: ج ۲: ۱۱۱۶.

بعد از این تاریخ، جناب‌دی، ذیل وقایع سال ۹۷۳ق، زادگاه خود، «قصبه جنابد»، را جزو «سرکار تون» گزارش کرده است (همان: ۱۱۰۲، ۱۱۴۲).

باین حال، همین شواهد و قرائن حکایت از تغییر وضع تون از همان آغاز سلطه‌ی صفویه دارد. حکومت صفویه با شعائر جدید برآمده بود و این موضوع ناگزیر تغییراتی ساختاری در نقاط مختلف ایران را در پی داشت. نخستین تغییر در جنوب خراسان تغییر موقعیت قهستان در تقسیمات ایالتی در آغاز سلطه‌ی صفویان بود که این امر تون را از زیر سایه‌ی قائن در جایگاه مرکز آنجا رها می‌کرد. چند سال پیش از این نیز، کشتار و غارت طبس در ۹۱۰ق، کفه‌ی امتیاز را به نفع تون سنگین کرده بود، چرا که تون و طبس، با توان و ظرفیتی نزدیک به هم، نزدیک‌ترین شهرها به هم نیز بودند؛ از همین رو، مکرراً یکی از دو شهر زیرمجموعه‌ی دیگری بوده است. همچنین، به گزارش اسفزاری (۱۳۳۸، ج ۱: ۳۰۷)، اهالی شهر تون، برخلاف دیگر شهرهای پیرامونش، پیش از پیدایی سلسله‌ی صفویه به تشیع دوازده‌امامی اشتهار یافته بودند. درستی گزارش اسفزاری را دست‌کم دو شاهد دیگر تأیید می‌کنند: یکی، شهرت تون در دوره‌ی صفویه به قدمت تشیع و اشتهار آن همراه با چند شهر دیگر با سابقه‌ی کهن در تشیع، همانند استرآباد، سبزوار، قم و کاشان به «دارالمؤمنین» (مجلسی ۱۳۶۵، ج ۹: ۳۲؛ طهرانی، ۱۳۸۳: ۱۱۹)؛ دومی، متن پیش‌گفته‌ی کتیبه‌ی مسجد کوشک مربوط به سال ۸۸۵ق. در چنین وضعی منطقی می‌نماید که صفویان به شهرهایی همچون تون که با سیاست مذهبی آنان هم‌سو بودند اهمیت بیشتری دهند. حذف مالیات سرانه از اهالی تون، در همان آغاز دوره‌ی شاه اسماعیل، می‌تواند نخستین گواه این سیاست صفویان و شاهی بر آوردن هدفمند آنجا در مقایسه با شهرهای اطرافش باشد.

زمینه و فرایند ارتقای تون به مرکز جنوب خراسان

نخستین اطلاع نسبتاً مفصل از وضع تون که عمدتاً به رویدادهای پیرامون حاکم شهر و زدوخوردهای نظامی او اختصاص دارد، مربوط به دوره‌ی حاکمیت فردی به نام سلطان سلیمان خلیفه ترکمان موصلو است که به هنگام مرگ شاه تهماسب در سال ۹۸۴ق حاکم «تون و طبس» بود. اگرچه، با توجه به توصیفات گذشته، احتمالاً طبس از دهه‌های پیش و حتی از آغاز دوره‌ی صفویه جزو توابع تون گشته بود، اما نخستین بار ذیل رخدادهای همین سال ۹۸۴ق از حاکمیت

هم‌زمان او بر تون و طبس یاد شده است. سلیمان خلیفه به هنگام مرگ شاه تهماسب (حک. ۹۸۴-۹۳۰ق) از امرای بزرگ خراسان به شمار می‌رفت؛ از این‌رو، می‌توان احتمال داد که از سالیان پیش حاکمیت آنجا را در دست داشته و در نتیجه‌ی اقدامات خود در این منطقه به شهرت رسیده بود (اسکندربیک ترکمان، ۱۳۵۰، ج ۱: ۱۴۰؛ واله اصفهانی، ۱۳۷۲: ۴۰۹). حصار شهر تون که در دوره‌ی حکومت شاه تهماسب تعمیر شده بود، را احتمالاً همین سلیمان خلیفه بازسازی کرده است (منشی‌باشی طبسی، ۱۴۰۰: ۴۷۳؛ رزم‌آرا، ۱۳۲۹، ج ۹: ۲۸۳). او در دوره‌ی کوتاه‌مدت پادشاهی شاه اسماعیل دوم (حک. ۹۸۴-۹۸۵) همچنان منصب خود را داشت، چرا که به گزارش جناب‌دی، هنگام برتخت‌نشستن شاه سلطان محمد خدابنده (حک. ۹۸۶-۹۹۶ق)، حاکمیتش بر تون و طبس «مقرر» شد (جناب‌دی، ۱۳۷۸: ۱۲۱۴). در همین سال‌ها، ولایت گناباد نیز همچون دهه‌های گذشته جزو توابع تون به شمار می‌رفت (منجم یزدی، ۱۳۶۶: ۴۳).

سلیمان خلیفه در تمام سال‌های حکومت شاه سلطان محمد خدابنده، حاکم تون و در واقع «ولایت تون و طبس و جنابد» باقی ماند و همچنان از اشخاص تأثیرگذار در منازعات و تحولات خراسان در طی این سال‌ها بود. او دختر مرشدقلی خان استاجلو (مقتول. ۹۹۷ق)، نخستین صدراعظم شاه عباس اول (حک. ۹۹۶-۱۰۳۸ق)، را در عقد داشت و از همین‌رو در نخستین ماه‌های تاج‌گذاری شاه، ارتقا یافت و حاکم قم و فراهان شد. به جای او فردی به نام سلمان خان استاجلو به حکومت تون و حمزه سلطان استاجلو به حاکمیت طبس منصوب شدند. ولایت جنابد نیز از تون مستقل شد، چرا که آشکار است در سال ۹۹۷ق حاکمی مستقل به نام بوداق سلطان ترکمان بر آنجا حکومت می‌کرده است. اما با کشته شدن مرشدقلی خان به توطئه‌ی شاه، در سال بعد (رمضان ۹۹۷)، سلیمان خلیفه، از ترس تنبیه نزدیکان مرشدقلی خان، به قندهار گریخت و به حاکم متمرّد آنجا، رستم‌میرزا (د. ۱۰۵۱ق)، پیوست. سلمان خان استاجلو نیز به محض قتل مرشدقلی خان از حکومت تون عزل و فردی موسوم به مرادخان بن امیرخان به حکومت آنجا منصوب شد و مصطفی بیگ کنگرلو حکمران طبس گشت (حسینی‌قمی، ۱۳۸۴، ج ۲: ۷۲، ۸۷۴، ۸۸۷؛ جناب‌دی، ۱۳۷۸: ۵۹۱، ۶۶۴، ۶۸۰، ۶۸۹؛ اسکندربیک ترکمان، ۱۳۵۰، ج ۲: ۴۰۸).

سال بعد، سلطان سلیمان خلیفه، در کشاکش تاخت‌وتاز ازبکان در خراسان، به تون بازگشت و بدون اجازه‌ی دولت بر حاکم وقت آنجا، سلطان مرادخان، فائق آمده و او را از شهر اخراج کرد. او،

علاوه بر تون، گناباد را هم تحت سلطه‌ی مجدد گرفت. هم‌زمان برادرش، سلطان علی، نیز بر ولایت قاین سلطه یافته بود. چنین می‌نماید که در سال‌های پیش، او نیز حداقل مدتی تحت نظر برادرش، سلیمان خلیفه، بر قاین حکمرانی می‌کرده است. اما چند ماه بعد و در میانه‌ی سال ۹۹۹ق، در جنگ با ازبکان که بر بیشتر خاک خراسان سلطه یافته بودند، در حوالی روستای ازغند ترشیز هر دو تن کشته شدند و ولایت تون، جنابذ و قاین به تصرف ازبکان درآمدند، فردی از ازبکان موسوم به قوزی‌میرزا به حکومت تون منصوب شد (جنابدی، ۱۳۷۸: ۵۹۱، ۶۶۴، ۶۸۹-۶۹۵؛ حسینی‌قمی، ۱۳۸۴، ج ۲: ۹۱۳-۹۱۵؛ اسکندربیک ترکمان، ۱۳۵۰، ج ۲: ۴۰۳، ۴۵۵؛ وحید قزوینی، ۱۳۸۳: ۱۲۷؛ قس. اسکندربیک ترکمان (۱۳۵۰: ۴۸۸-۴۸۹) که به اشتباه گزارش نبرد سال ۹۹۹ق را ذیل سال ۱۰۰۲ ثبت کرده است). در چنین وضعی، دربار شاه عباس برای حاکم طبس موسوم به مصطفی‌خان کنگرلو، از زیرشاخه‌های ایل شاملو، حکمی صادر کرد مبنی بر اینکه، با آزاد کردن تون از دست ازبکان، هم‌زمان حکمران آنجا نیز خواهد بود. او تا سال ۱۰۰۱ق توانست تون و سپس جنابذ را از سیطره‌ی ازبکان خارج سازد و، افزون بر این سه ولایت، دربار صفویه حکمرانی قاین را نیز ضمیمه‌ی قلمرو او کرد. در این مدت، مقرر حکمرانی مصطفی‌خان بر این ولایات دژ استوار تون بود. اما در سال بعد، او نیز در نبرد با دین محمدخان ازبک (حکمران ازبک خراسان و مستقر در هرات و بعداً خان بزرگ ازبکان) کشته شد و بار دیگر تون به تصرف ازبکان درآمد (جنابدی، ۱۳۷۸: ۶۹۷-۶۹۹؛ نطنزی، ۱۳۷۳: ۴۵۰؛ اسکندربیک ترکمان، ۱۳۵۰، ج ۲: ۴۵۵-۴۵۶، ۴۸۹؛ وحید قزوینی، ۱۳۸۳: ۱۲۸). ولایت تون تا سال ۱۰۰۶ق همچنان در تسخیر ازبکان ماند و حاکم ازبک آنجا، موسوم به ناجم‌بی، صرفاً بر همانجا حکمرانی داشت. منابع اطلاعی از وضع تون در سال‌های حکومت ازبکان ارائه نداده‌اند، اما این اندازه می‌دانیم که در همان سال‌ها دین محمدخان، با دختر یکی از بزرگان تون ازدواج کرد.^۱

۱. دین محمدخان ملقب به (تلیم‌خان / یتیم‌خان) بعد از عبدالؤمن‌خان چند ماهی حکمران ازبکان بود و بعد از مرگش فرزند او، امام‌قلی‌خان، برای سال‌ها حکمران ازبک ماوراءالنهر شد. بعد از شکست دین محمدخان در نبرد رباط پریان در اوایل سال ۱۰۰۷ق و کشته شدن او، شاه عباس همسر تونی او را به محراب‌خان قاجار بخشید که از او فرزندی به نام مرتضی‌قلی (بعداً ملقب به مرتضی‌قلی‌خان) به وجود آمد. جالب آنکه میان این امام‌قلی‌خان با مرتضی‌قلی‌خان که از سرداران مستقر در خراسان بود، به حکم آنکه او فرزند زن سابق پدر اوست، مراوداتی وجود داشت و امام‌قلی‌خان با وجود لشکرکشی به خراسان و محاصره مرو به توصیه مرتضی‌قلی‌خان، دست از محاصره مرو کشید و برادرش، ندرمحمدخان، را نیز که به محاصره‌ی ماروچاق (مرو

هم‌زمان با لشکرکشی شاه عباس برای تسخیر هرات و راندن ازبکان از آنجا در اواخر سال ۱۰۰۶ق، محراب‌خان قاجار، که حاکم طبرس بود، به تون لشکر کشیده آنجا را در حصار گرفت. حاکم ازبک و نیروهایش، ناامید از رسیدن کمک، از دژ شهر خارج شدند، اما ظاهراً به دست نیروهای محراب‌خان گرفتار گشتند و شهر نیز به دست محراب‌خان افتاد (آخرین روزهای سال ۱۰۰۶ق). شاه عباس به پاداش این پیروزی، حاکمیت تون را به همراه گناباد، خوف و باخرز به محراب‌خان سپرد (شیرازی، ۱۳۹۳: ۱۲۲-۱۲۳، ۱۷۳؛ جناب‌دی، ۱۳۷۸: ۶۹۷-۶۹۹، ۷۳۵، ۷۴۶؛ اسکندربیک ترکمان، ۱۳۵۰، ج ۲: ۵۷۶؛ منجم یزدی، ۱۳۶۶: ۱۸۴؛ وحید قزوینی، ۱۳۸۳: ۱۴۵). اگرچه می‌توان حدس زد، همچون دوره‌ی دو حاکم پیشین، تون کرسی حکمرانی محراب‌خان بر این ولایات بوده است، اما منابع تصریحی به مقرر حکمرانی او نکرده‌اند. به هر صورت، پس از این جنگ، امنیتی پایدار تا دو سه دهه بعد بر تون و غالب خاک خراسان حکم‌فرما شد.

اطلاع بعدی ما از تون مربوط به سال ۱۰۳۱ق است که شاه عباس به قصد تسخیر قندهار، از مسیر طبرس و تون به خراسان لشکر کشید. او، پس از گذراندن جشن نوروز (برابر با فروردین ۱۰۰۱ش) در سرزمین گرم طبرس، به تون آمد، حرم خود را در آنجا گذاشت و به قندهار رفت (جناب‌دی، ۱۳۷۸: ۸۸۰). حضور او و سکونت خانواده‌اش در تون هم نشان از جایگاه شهر دارد که در میان شهرهای جنوب خراسان توان پذیرایی از خانواده شاه را داشت و هم می‌توانست ضمن تحمیل هزینه‌هایی در کوتاه‌مدت بر آنجا، مواهب و بخشش‌های مالیاتی را در بلندمدت برای مردمان تون، به همراه داشته باشد. روایات شفاهی میان اهل تون، از توقف شاه عباس در این شهر و بذل و بخشش به علما، سادات و فقرای شهر و وقف مقداری از آب قنات بلده برای مصرف اهالی تون، می‌تواند مربوط به زمان همین سفر شاه باشد (نک. منشی‌باشی طبرسی، ۱۴۰۰: ۴۷۶؛ نقوی پاکباز، بی‌تا: ۲۱).

به هر صورت، قریب به سه دهه بعد که شاه عباس دوم (حک. ۱۰۵۲-۱۰۷۷ق)، برای بازپس‌گیری قندهار از گورکانیان، بدان سو لشکر کشیده بود، حاکم یزد موسوم به میرزا عنایت‌بیک در تسخیر

کوچک) فرستاده بود، دستور به بازگشت داد. گویا به سبب همین اقدام مرتضی‌قلی‌خان در نجات خراسان از تاخت و غارت دیگر بار ازبکان، شاه صفی در همان سال ۱۰۴۱ق، او را به حکومت مرو منصوب کرد (حسینی‌استرآبادی، ۲۴۶؛ در مورد اینکه دین‌محمدخان به تلیم‌خان و یتیم‌خان نیز مشهور بود، نک: شیرازی، ۱۳۹۳: ۱۴۳، پاورقی مصحح).

قندهار شجاعت و دلاوری به خرج داد. از همین رو، شاه، ولایت تون و طبس را ضمیمه‌ی قلمرو او کرد (سال ۱۰۵۹ق). میرزا عنایت، در سال‌های حاکمیت خود، برخی ایام سال را در این منطقه می‌گذراند (مستوفی بافقی، ۱۳۸۵، ج ۳: ۲۸۶، ۲۸۹). مشخص نیست که چند مدت تون و طبس ضمیمه‌ی حکومت یزد بوده است، اما مشخص است که میرزا عنایت‌بیگ در سال ۱۰۶۴ق در گذشته و شاه عباس دوم صرفاً بخشی از قلمرو او در ایالت یزد را به فرزندش سپرد. ظاهراً، بقیه قلمرو او از حاکم یزد استقلال یافت (مستوفی بافقی، ۱۳۸۵، ج ۳: ۲۹۱-۲۹۳).

از وضع تون در چند دهه بعد همین مقدار آگاه هستیم که در سال‌های پادشاهی شاه سلیمان صفوی (حک ۱۰۷۷-۱۱۰۵ق)، در کتاب *منشآت سلیمانی* (۱۳۸۸: ۱۱۶) از «سرکار قاین و تون و طبس» یاد شده است. این می‌تواند بدان مفهوم باشد که دست‌کم از دوره‌ی شاه سلیمان صفوی، این سه ولایت حاکمی واحد داشته‌اند و می‌توان حدس زد که کرسی این سه ولایت، همچون دهه‌های پیش و پس، شهر تون بوده است.

گزارشی کوتاه از حدود سال ۱۱۰۸ق، ضمن اشاره به تاخت و غارت گهگاهی از بکان در خراسان، از هجوم غارتگران بلوچ به ولایات جنوبی خراسان خبر داده است. مأمور سرکوب دسته‌ای از این غارتگران حاکم وقت تون به نام فریدون سلطان بود که در حوالی بیرجند به آنان هجوم برده بود. مأموریت او به همراه حاکم نهبندان برای دفع این غارتگران و منازعه با ایشان در حوالی بیرجند، گواهی روشن بر انضمام ولایت قاین به ولایت تون در این زمان است. از سرنوشت فریدون سلطان همین مقدار آگاهییم که به‌رغم زخمی شدن، بر غارتگران پیروز شد. دو سال بعد، منابع از انتصاب فردی به نام افتخار سلطان به حکومت تون خبر داده‌اند (نصیری، ۱۳۷۳: ۲۰۳، ۲۰۶، ۲۷۳). شورش دیگر بار برخی از بلوچ‌ها و افغانان در سال ۱۱۱۰ق و غارت آن‌ها در نواحی پیرامون موجب شد او همراه با حاکمان بندرعباس و سیستان به فرماندهی حاکم ایالت کرمان مأمور سرکوب نیروهای افغان و بلوچ شوند (همان: ۲۷۷). مأموریت حکمران تون، در کنار حاکمان ایالات مذکور، به روشنی به معنای سلطه‌ی وی بر سراسر جنوب خراسان (یعنی تون و طبس و قائن و گناباد) و توان و اهمیت حوزه‌ی حکومت اوست. پس از این، اطلاعی از وضع تون تا سال‌های آخرین حاکم این منطقه در دوره‌ی حکومت صفویه در دست نیست.

آخرین حاکم تون ملک‌محمود سیستانی بود که، به گزارش منابع دوره‌ی افشاریه، خود را از نسل شاهان صفاری و حاکمان کیانی ایالت سیستان معرفی می‌کرد. برادر او، ملک محمدحسین-خان، مدتی نایب‌والی کرمان و بعد حاکم سیستان بود و به پشتوانه‌ی همو، ملک‌محمود در اواخر روزگار شاه‌سلطان حسین (حک. ۱۱۳۵-۱۱۳۰ق) حاکمیت تون و طبس را به دست گرفت (صبوری، ناصح و ظهیر، ۱۳۸۶: ۱۹۹-۲۰۰؛ طهرانی، ۱۳۸۳: ۱۱۹-۱۱۸؛ رضاقلی‌خان هدایت، ۴۳۹؛ مینورسکی، ۱۳۸۱: ۸، ۳۰۰). سال آغاز حاکمیت ملک‌محمود سیستانی چندان روشن نیست، اما از گزارش سرایندگان شجره‌الملوک برمی‌آید که او احتمالاً بدون حکم شاه‌سلطان حسین و با غلبه و به پشتوانه‌ی سه ایلی که ریشه از سیستان (لالویی، نخعی/نخعی و بهمدین/بابائی) داشتند، بر تون سلطه یافت (نک. صبوری، ناصح و ظهیر، ۱۳۸۶: ۲۰۰-۲۰۲؛ طهرانی، ۱۳۸۳: ۱۲۰؛ محمدی خمک، ۱۳۷۸: ۴۷۸-۴۹۵).^۱

بیشترین و احتمالاً معتبرترین اطلاعات در مورد تون و طبس در اواخر دوره‌ی صفویه از آن طهرانی است؛ چرا که او کتابش را براساس شنیده‌های مستقیم از اطرافیان ملک‌محمود سیستانی، که پس از کشته شدن او در ۱۱۳۹ق به هندوستان گریخته بودند، در ۱۱۴۲ق در آن دیار نوشته است (نک. طهرانی، ۱۳۸۳: ۵۰-۴۹، ۱۳۶) بر پایه‌ی روایت او، ملک‌محمود در ایجاد امنیت تون و طبس، که همچون سایر مناطق خاور ایران عرصه‌ی تاخت و غارت افغانان و بلوچ‌ها شده بود، موفق بود. اما مدتی بعد، میان او و کلانتر شهر تون، موسوم به میرزا عبدالقادر، اختلاف افتاد. عبدالقادر کلانتر یکی از بزرگان محلی به نام میرزطریف عرب زنگوئی را پنهانی به اصفهان فرستاده و ظاهراً با وارد ساختن اتهاماتی بی‌اساس به ملک‌محمود، خواستار عزل او شد. دربار شاه سلطان حسین نیز، گویا بدون تحقیق کافی، ملک‌محمود را عزل و دستور حکمرانی عبدالقادر را صادر کرد (طهرانی، ۱۳۸۳: ۱۱۹-۱۲۲). ملک‌محمود بدون مقاومتی حکم دولت صفویه را پذیرفت و همراه با اطرافیان خود مدتی به خواف و باخرز رفته اقامت گزید.

---

۱. این گزارش منابع از دوره‌ی قاجاریه به بعد که اهالی تون، شهر خود یا حداقل دژ آن را ساخته‌ی عمرولیت صفاری می‌دانسته‌اند (اعتصام‌الملک، بی‌تا: ۲۵۵؛ رزم‌آرا، ۱۳۲۹، ج ۹: ۲۸۳)، با توجه به آنچه در مورد پیشینه شهر تون آمد، بی‌گمان در سال‌های حاکمیت ملک‌محمود سیستانی و برای مشروعیت حاکمیت خود بر آنجا جعل شده بود، چرا که او خود را از نسل امیران صفاری معرفی می‌کرد.

اما چند ماه بعد که شورش افغانان قندهار تمام توجه دولت مرکزی را به خود معطوف داشت، ملک محمود به تون بازگشت و آنجا را شهربندان کرد. چنین می‌نماید که خشونت او در سال‌های پیشین و بومی نبودن او و احتمالاً قدرت بخشیدن به ایلات تازه‌وارد سیستانی در منطقه بیزاری اهالی تون را از او موجب شده بود؛ چنانکه از عزل او ابراز خرسندی کردند و به هنگام ترک شهر تون به او بی‌حرمتی روا داشتند. از همین‌رو، اینک اهالی آنجا هراسان از بازگشت ملک محمود، سخت به مقاومت برخاستند. با این حال، او دژ شهر را تسخیر کرد و میرزا عبدالقادر را کشت (طهرانی، ۱۳۸۳: ۱۲۳-۱۲۰؛ در مورد خشونت و بیرحمی ملک محمود، نک. همان، ۱۳۸-۱۳۹).

از اشارات طهرانی مشخص است که او به کشتار مخالفان خود در تون بسنده نکرد و دست تعدی و غارت به مال و ثروت اهالی تون و طبس نیز دراز کرد. همین موضوع موجب اتفاق اهالی این ولایت و فرستادن دیگر بار عده‌ای برای عرض شکایت به نزد شاه سلطان حسین صفوی شد. از سوی دیگر، اسماعیل‌قلی خان شاملو، حکمران مشهد، ظاهراً به سبب تمرد ملک محمود، خواهان عزل وی بود. با وجود آشفتگی اوضاع کشور در میانه تاخت و غارت افغانان و بلوچان، دربار ملک محمود را عزل و میرظریف زنگویی را به حکمرانی تون و طبس منصوب کرد. ملک محمود چنانکه گویی به استقبال میرظریف و همراهان او آمده است، با خدعه میرظریف را در چند فرسخی شهر تون دستگیر کرد و در شهر «با گرز آهنین تخماق نموده مغز سرش را در ظرفی جهت یارعلی غلام‌شاه [مأمور شاه] ارسال» داشت (طهرانی، ۱۳۸۳: ۱۲۳-۱۲۴، ۱۲۷-۱۲۸). با وجود این خشونت و بی‌رحمی، ملک محمود در سال‌های بعد نیز خاک تون و طبس را از تاخت افغانان و بلوچان، که در گروه‌های چند هزار نفری به غارت خاور و جنوب کشور می‌پرداختند، حفظ کرد و چندین بار آنان را شکست داد. این غارتگران آنگاه که ولایات پیرامون قلمرو ملک محمود را چپاول می‌کردند، توسط او تاراج شدند و از این طریق ملک محمود اموال بسیاری به دست آورد (همان: ۱۲۰-۱۲۱، ۱۲۴-۱۲۶). عامل دیگر تمکن ملک محمود غارت ویرانگر شهر یزد بود، که بی‌گمان حداقل بخشی از این اموال در مقر وی، تون، هزینه می‌شد و بر رونق آنجا می‌افزود (همان: ۱۳۰، ۱۳۴، ۱۴۶). در پناه قلعه‌ی مستحکم شهر تون، ملک محمود به قدرتی منطقه‌ای مبدل شد؛ چنانکه در سال ۱۱۳۲ ق یا سال بعد از آن سر به تمرد برداشت و بیگلربیگی مشهد، فتحعلی خان قاجار، پس از مدتی محاصره از پس وی برنیامد و در جنگ با او کشته شد. پس از

این پیروزی، ملک‌محمود به استقلال حکم می‌راند و به زودی ولایت قاین را نیز ضمیمه‌ی قلمرو خود کرد (استرآبادی ۱۳۷۷، ۹-۱۰، همو، ۱۳۸۴: ۱۶۲).

با این وصف، اگرچه منابع دوره‌ی صفویه، از میانه‌ی دوره‌ی شاه عباس بزرگ تا دوره‌ی نادرشاه اطلاع دقیقی از ولایت قاین ارائه نمی‌دهند، اما از همان مقدار چنین برمی‌آید که در سال‌های حاکمیت بلندمدت سلطان سلیمان خلیفه بر ولایت تون، شهر قاین (احتمالاً از سال‌های پادشاهی محمد خدابنده (حک. ۹۸۶-۹۹۶ق)) نیز یک‌چند همراه با گناباد و طبس، از توابع تون بوده است. از حدود سال ۱۰۰۰ق تا پایان دوره‌ی صفویه هم، قاین به تناوب جزو قلمرو حاکم تون و طبس به شمار می‌رفت (نک. جنابدی، ۱۳۷۸: ۷۵۶؛ نطنزی، ۱۳۷۳: ۴۵۰؛ فنودی، ۱۳۸۳: ۱۵۵-۱۵۹، ۱۷۱). منابع اطلاع مستقیمی از حکمران جنابد/ گناباد نیز در آن سال‌ها ارائه نمی‌دهند، اما اشاره‌ی مختصر در *شجره‌الملوک*، که از ستایش اهل «تون و جنابد» از ملک‌محمود و برادرش حکایت دارد (۱۳۸۶: ۱۹۹-۲۰۰)، شاهی بر انضمام جنابد به قلمرو حاکم تون در این سال‌هاست.^۱ گواه دیگر مرکزیت تون، گزارش‌های میرزا سمیعا (۱۳۷۸: ۸۰-۸۱) و میرزا علی‌نقی نصیری (۱۳۷۱: ۱۰۴) است. طبق گزارش این دو از سیاهه‌ی مخارج ولایات سراسر کشور، بودجه‌ی (مخارج) حکمران تون و طبس دست‌کم در اواخر دوره صفویه، ۱۲۹۰ تومان و ۳۱۰۰ دینار و تعداد نیروهای نظامی دائمی او، ۳۰۰ نفر بوده است. این میزان بودجه در مقایسه با ولایت پیرامون آن (تربت‌حیدریه که ۳۷۹ و ترشیز ۹۹۴ تومان بود) قابل‌توجه است. افزون بر این، در گزارش‌های آنان از بودجه‌ی حکمرانان کشور، هیچ اشاره‌ای به حکمرانان ولایات قاین و گناباد و مخارج آن‌ها نیست و این می‌تواند شاهی دیگر بر تداوم الحاق این دو ولایت به تون تا پایان حکومت صفویه باشد.

مزیت‌های استراتژیک تون و مواهب مرکزیت برای آن

همراه با عامل مذهب و نقش حاکمان نیرومند، جغرافیا دیگر عامل شاخص در برآوردن تون است. مسئله‌ی پایدار خراسان در دوره‌ی صفویه، حفظ امنیت خراسان از هجوم مکرر ازبکان و

۱. ملک‌محمود سیستانی در ۱۱۳۵ق شهر مشهد را تسخیر کرده مقر خود را از تون به آنجا منتقل کرد (استرآبادی ۱۳۷۷، ۹-۱۰، همو ۱۳۸۴، ۱۶۲).

ترک‌تازی آنان در سراسر این ایالت پهناور بود. کرسی خراسان در دوره‌ی صفویه شهر هرات بود که به عنوان مقر ولیعهد دومین شهر کشور به شما می‌رفت. دومین شهر خراسان، به ویژه از دوره‌ی شاه‌سلطان محمد خدابنده، مشهد بود که ایل استاجلو در رقابت با ایل شاملو (حاکمان هرات) آنجا را مقر خود کرد. این قضیه، همراه با سیاست‌های بعدی شاهان صفوی، مشهد را به جایگاهی ممتاز ارتقا داد، چنانکه به‌تدریج به رقیب شهر بزرگ هرات مبدل شد و در پایان سلسله‌ی صفویه جای هرات را گرفت. اما، چنانکه اشاره رفت، ولایات جنوب خراسان و از جمله تون و طبس تا سال‌های پایانی حکومت شاه‌سلطان حسین از توابع هرات محسوب می‌شدند و صرفاً پس از اشغال هرات توسط شورشگران ابدالی در آخرین سال‌های پادشاهی صفویه، جزو توابع مشهد به شمار رفتند (نک. رهبرین، ۱۳۴۹: ۲۴). با این وصف، تون و طبس تقریباً دورترین ولایت خراسان نسبت به شهر هرات بود که تأمین امنیت آنجا از سوی لشکر هرات پرهزینه و گاه غیرممکن بود. همین موضوع، ایجاد پایگاهی متمرکز و نسبتاً قدرتمند هم برای حفاظت آن مناطق و هم برای مسدود کردن مسیر تاخت ازبکان برای دسترسی به ایالات یزد و کرمان، در جنوب غرب خراسان، را ضرورت می‌بخشید. در میان این ولایات، تون نسبت به شهرهای پیرامونش، یعنی گناباد، قاین و طبس، موقعیتی مرکزی و فاصله‌ای تقریباً مساوی با هر یک از این ولایات داشت. گذشته از دارا بودن امتیازات سیاسی و مذهبی و نیز جغرافیایی، تون دارای دژی شاخص و استوار نیز بود.^۱ این دژ به حدی استحکام داشت که، به گزارش مأمور نظامی بریتانیا در سال ۱۲۹۲ق/۱۸۷۵م، اگرچه بخشی از دیوارش فروریخته بود، اما همچنان «مستحکم‌ترین مکانی بود» که او در ایران دیده بود (Macgregor, 1879, v.1: 148). مجموعه‌ی این عوامل، احتمالاً از نیمه‌ی دوم سده‌ی دهم، تون را به مرکز جنوب خراسان تبدیل کرد.

۱. چنانکه اشاره رفت، قدمت این دژ بر اساس شواهد باستان‌شناسی دست‌کم به دوره‌ی ساسانیان (حک. ۲۲۴-۶۵۱ م) می‌رسد. ناصر خسرو به‌رغم ویرانی نسبی شهر در سال ۴۴۴ق، حصار آن را محکم وصف کرده که این می‌تواند شاهدی بر اهمیت سیاسی- نظامی آن در سده‌های گذشته یا حتی در دوره‌ی ساسانیان، باشد. حمدالله مستوفی در سده‌ی هشتم با تأکید بیشتری از ناصر خسرو، از بزرگی و وسعت این دژ سخن رانده است، که این نیز نشانی از تقویت این دژ در دوره‌ی سلطه اسماعیلیان بر آنجا است. این دژ در دوره صفوی و دست‌کم یک‌بار در سال‌های حاکمیت شاه تهماسب (حک. ۹۳۰-۹۸۴ق)، تعمیر شد (دانشیار، ۱۴۰۳: در دست چاپ).

اما مرکزیت تون در جنوب خراسان چه بهره‌ای برای این ولایت داشت؟ منابع اطلاعاتی مستقیمی از وضع اقتصادی و اجتماعی این ولایت ارائه نمی‌دهند. اما شواهد باستان‌شناسی به‌خوبی توسعه و رونق آنجا را در دوره‌ی صفویه آشکار می‌کنند. نخستین شاهد، آثار ثبت شده‌ی تاریخی شهر تون/ فردوس کنونی است که بیشترین آن‌ها مربوط به دوره‌ی صفویه است. این آثار عبارت‌اند از: سه حمام خیروز، کوشک و جانیار، مقبره میرتونی و مدرسه علیا^۱ و نیز، آب‌انبار و مسجد (۹۷۶ق و ۱۰۳۰ق)، مدرسه (۱۱۳۰ق) و دو حمام فاضلخان در بشرویه؛ مجموعه‌ی بازار، مسجد و آب‌انبار سرایان؛ قلعه‌های دو روستای بیدسکان و مهوید در شرق و شمال شهر تون (پازوکی طرودی، ۱۳۸۴: ۱۷۲-۱۷۳؛ فهرست آثار ثبت شده ملی شهرستان‌های خراسان جنوبی؛ عنانی و شریفی، ۱۳۹۲: ۶۴-۶۲). شاهد مهم‌تر، گزارش منابع دوره‌ی قاجاریه از دژ شهر و ویرانه‌ی عمارت‌های تون است که گواه وسعت و آبادی چشمگیر آن در دهه‌های پیش بود. بنابر وصف کرمانشاهی در ۱۲۱۹ق، ویرانه‌ی عمارات بسیار شهر در آن سال نشان می‌دهد که آنجا تا چند دهه‌ی پیش شهری بزرگ بوده است که به سبب هجوم و غارت افغانان و سلطه‌ی کوتاه‌مدت بر این شهر ویران‌شده جمعیتش پراکنده شده بودند. وصف چند سال بعد تروئیلیه، سرمهندس هیئت ژنرال گاردان، که در ۱۲۲۲ق/۱۸۰۷م در مسیر سفر از مشهد به یزد، از تون می‌گذشت، سخن کرمانشاهی را تأیید می‌کند. طبق نظر او تون از شهرهای کهن ایران بود که وسعت و ارتفاع دیوار

---

۱. این مدرسه فاقد کتیبه یا داده‌ای در منابع تاریخی دوره‌ی صفویه است و این مسئله تشخیص تاریخ دقیق احداث آن را دشوار می‌سازد. از همین رو تاریخ تأسیس آن را باید براساس شواهد و قرائن حدس زد. نخستین قرینه، محل این مدرسه است که در شرق مدرسه‌ی حبیبیه (سال ساخت ۹۱۱ق) و در جهت توسعه‌ی شهر، نه در بافت قدیمی آن، ساخته شده است، از این رو می‌بایست بعد از مدرسه‌ی حبیبیه احداث شده باشد. قرینه‌ی دوم، معماری بنا است که متأثر از بنای مدارس دوره‌ی تیموری و فاخر و کامل‌تر از مدرسه‌ی حبیبیه است (انیسی، ۱۳۹۷: ۱۷-۱۸). این موضوع بدین مفهوم است که این بنای فاخر و پرهزینه باید در دوره‌ای از رونق و شکوفایی شهر ساخته شده باشد که طبق تحقیق حاضر این دوره مقارن با سال‌های پادشاهی صفویان و به ویژه از اواخر دوره شاه طهماسب تا پایان این دوره، است. قرینه‌ی دیگر، وقفنامه‌ای مربوط به سال ۱۲۳۵ق است که طبق آن «... میرعلی بیک ...عرب زنگویی نایب بلده تون ... اراده‌ی تعمیر مدرسه‌ی مخروبه واقع در بلده مزبوره در محله میدان در جنب مدرسه‌ی قدیمه مشهور به حبیبیه که در غرب آن واقع است، و هر دو بر کنار شارع عام می‌باشد، نموده و وقف مؤبد و حبس مخلد شرعی نمود...». محتوای این وقف‌نامه نشان می‌دهد که مدرسه‌ی حبیبیه در مقایسه با مدرسه علیا قدیمی خوانده می‌شده است و تا آغاز دوره‌ی قاجاریه مخروب شده بود. ضمناً مدرسه‌ی حبیبیه برخلاف اطلاعات فهرست آثار ثبت شده یملی و پژوهش‌های مختلف در مورد شهر فردوس، اثری مربوط به دوره تیموری است نه صفوی. چرا که طبق کتیبه‌ی مدرسه، بنا ساخته‌ی سال ۹۱۱ق است و دولت تیموری تا سال ۹۱۳ق بر آنجا حکمرانی داشته است و دولت صفویه چند سال بعد؛ یعنی در ۹۱۶ق بر خراسان و به تبع شهر تون سلطه یافت.

نیمه‌ویران شهر با میزان جمعیت کنونی آنجا هم‌خوانی نداشت. به عقیده‌ی او، در آن سال شهر حدود ۱۵۰۰ خانوار جمعیت داشت و بخش زیادی از حصار آن خالی بود (کرمانشاهی، ۱۳۷۳، ج ۱: ۲۴۰؛ Truilhier, 1841: 84-85). وسعت و ارتفاع دیوار شهر، حتی ۱۸۳ سال پس از فروپاشی حکومت صفویه (سال ۱۳۲۲ق)، همچنان آشکارا از آبادی و اهمیت گذشته‌ی آن حکایت داشت. دیوار عظیم و آثار شترگلویی، که آب را از روی دیوار شهر وارد عمارت‌های دولتی می‌کرد، نیز همچنان موجب شگفتی بازدیدکنندگان بود (افضل‌الملک، بی‌تا: ۱۴۵). این دیوار که تا دوره‌ی قاجاریه از دور بسیار شکوهمند به نظر می‌رسید، دارای هفت ضلع و برجی بلند در هر زاویه بود که حدود ۴ مایل (حدود ۱۰.۳ کیلومتر مربع) وسعت داشت. دیوار بر روی خاک‌ریزی به ضخامت حدود ۱۰ و ارتفاع حدود ۱۲ متر ساخته شده بود و خود حدود ۶ متر ارتفاع داشت. افزون بر این، خندقی به عمق حدود ۱۰ و عرض ۱۵ متر، آن را در بر گرفته بود. اما تا اواخر سده‌ی سیزدهم قمری، دو ضلع از این حصار عظیم فروریخت و خندق آن عمدتاً پر شد که در آن کشاورزی می‌شد (Macgregor, 1879, v.1: 147-148).

با ویرانی تون در نتیجه‌ی غارت و تخریب آنجا به دست احمد شاه درآنی در سال ۱۶۷ق، وضع جنوب خراسان تغییر کرد و کرسی منطقه (کرسی سه ولایت تون و طبس و جنابد/گناباد) در حدود ۱۱۸۳ق به طبس انتقال یافت (نک. حسینی منشی، ۱۳۸۶: ۲۲۴-۲۲۸، ۲۳۱؛ گلستانه، ۱۳۵۶: ۶۸-۶۹؛ برای آگاهی بیشتر و سبب انتقال کرسی به طبس، نک. دانشیار، ۱۴۰۳: در دست چاپ). این درحالی بود که به زعم مورخان دوره‌ی قاجار، تون چه از نظر میزان جمعیت و چه از نظر مزیت‌های اقتصادی و آب‌وهوایی وضعی بهتر از طبس داشت (نک. گلستانه، ۱۳۵۶: ۱۱۳-۱۱۶؛ نائینی، ۱۳۵۳: ۱۲۷؛ منشی‌باشی طبسی، ۱۴۰۰: ۴۷۹). این مسئله که چه عواملی زوال تون و برآمدن قائن/قائانات را تحت حکمرانی خاندان نوظهور علم در خاور تون، و طبس با حکمرانان تازه‌نفس زنگویی در جنوب باختری آنجا و انضمام ولایت تون به طبس را در دوره‌ی افشاریه موجب شده، نیازمند پژوهشی مستقل است.

نتیجه

تون (فردوس کنونی) فاقد تاریخ محلی تا دهه‌های اخیر است، از این‌رو آگاهی ما از تاریخ این شهر حاصل اطلاعات بسیار پراکنده در منابع گوناگون تاریخی، یا شواهد باستان‌شناسی است. با این حال، همین اطلاعات پراکنده دگرگونی وضع تون در دوره‌ی صفوی را بازتاب می‌دهد. طبق این اطلاعات، از دوره‌ی شاه طهماسب (حک. ۹۳۰-۹۸۴ق) و حتی احتمالاً از آغاز تأسیس سلسله‌ی صفویه، ولایت طبس جزو توابع تون شده بود و دست‌کم از اواخر دوره‌ی شاه طهماسب گناباد و از دوره‌ی پادشاهی سلطان محمد خدابنده، قاین به‌صورت متناوب تا اواخر حیات این سلسله جزو قلمرو حاکم تون به‌شمار می‌رفته‌اند. افزون‌براین، دو ولایت خواف و باخرز نیز حداقل مدتی در دوره‌ی شاه عباس بزرگ جزو توابع حاکم تون شدند. اگرچه این ولایات، تا اواخر پادشاهی صفویه، گاه مستقل می‌شدند، اما مشخص شد که حداقل از آغاز حکومت شاه سلطان حسین، حاکم تون بر سراسر جنوب خراسان، یعنی بر ولایات قائن، طبس و گناباد، هم حکم می‌راند.

تحول شهر تون از شهری پیرامونی به جایگاه مرکز سیاسی - نظامی جنوب خراسان در دوره‌ی صفویه، نه پدیده‌ای تصادفی یا مبتنی بر عاملی یگانه بلکه محصول ترکیبی چندلایه از عوامل سیاسی، مذهبی، جغرافیایی و امنیتی بود. پژوهش حاضر نشان داد که زمینه‌ی ارتقای تون با آسیب ویرانگر طبس، در نتیجه‌ی هجوم لشکر شاه اسماعیل صفوی (که پیش از این تون را تحت تأثیر خود داشت)، و فروپاشی ساختار دیرپای ایالت قهستان، برای بازآرایی قدرت در شرق کشور در همان آغاز سلطه صفویه، فراهم شد. سیاست دولت صفویه، مبنی بر تجزیه‌ی قهستان و استقلال‌بخشی به ولایات مختلف آن، فرصتی تاریخی برای برآمدن تون فراهم آورد؛ شهری که برخلاف نواحی مجاور، از پیشینه‌ی تشیع دوازده‌امامی برخوردار بود و حکومت جدید، با بستر ایدئولوژی شیعه، برآوردن کانون‌های شیعی را هم‌سو با منافع و سیاست خود می‌دانست.

از سوی دیگر، شاهان صفویه، به‌رغم پیروزی چندباره بر امیران ازبک، در سرکوب کامل آنان موفق نبودند و این امر تداوم تاخت‌وتاز کم‌وبیش آنان را تا پایان این سلسله در سراسر خاک خراسان در پی داشت؛ تاخت و غارتی که گاه دامنه‌اش ایالات یزد، کرمان و سیستان را نیز دربر می‌گرفت. از همین رو، ایجاد پایگاهی نسبتاً قدرتمند و پایدار در جنوب خراسان و به‌ویژه در منطقه‌ای که دور از حوزه‌ی کرسی خراسان، یعنی شهره‌رات، باشد ضروری بود. تون از یک سو

به سبب موقعیت جغرافیایی میانی خود - میان قاین، گناباد، طبس - و از سوی دیگر به واسطه‌ی قرار گرفتن بر مسیر غربی دسترسی به ولایات کرمان و یزد، بهترین گزینه برای چنین مرکزیتی بود. دژ استوار شهر که در خراسان شهرت داشت، امتیاز نظامی دیگری برای انتخاب آنجا بود. در کنار این عوامل زمینه‌ای و جغرافیایی، نقش حاکمان محلی نیرومند آنجا به‌ویژه سلیمان خلیفه ترکمان و ملک محمود سیستانی را نمی‌توان نادیده گرفت؛ اراده و تلاش این افراد در تحکیم موقعیت نظامی و سیاسی شهر و تثبیت مرکزیت آن، در مقاطع زمانی مختلف، اهمیتی مشهود داشت. مرکزیت تون تا حکومت افشاریه استمرار یافت، اما به تدریج تحولات سیاسی و نظامی شرق کشور در دوره این سلسله، از جمله برآمدن شهر مشهد در کنار هرات و طلوع خاندان‌های نوظهور علم و زنگوئی در قاین و طبس، مزیت سوق الجیشی و جایگاه محوری شهر تون در جنوب خراسان را از میان برد.

تعارض منافع: هیچ‌گونه تعارض منافع در این پژوهش وجود ندارد.

منابع

- ابن حوقل، ابوالقاسم محمد (۱۹۳۹ م). *صورة الارض* (چاپ جی، اچ کرامر). لیدن: بریل.
- ابن خردادبه، ابوالقاسم عبیدالله (۱۸۸۹ م). *المسالک و الممالک* (چاپ دخویه). لیدن: بریل.
- استرآبادی، مهدی (۱۳۷۷). *جهان‌گشای نادری* (چاپ سیدعبدالله انوار). تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- _____ (۱۳۸۴). *دره نادره* (به کوشش جعفر شهیدی). تهران: علمی و فرهنگی.
- اسفزاری، معین‌الدین محمد زمچی (۱۳۳۸). *روضات‌الجنات فی اوصاف مدینه هرات* (به کوشش محمدکاظم امام). تهران: دانشگاه تهران.
- اسکندربیک ترکمان منشی (۱۳۵۰). *تاریخ عالم‌آرای عباسی*، تهران: امیرکبیر.
- اسمعیلی جلودار، محمد اسماعیل، وفایی، آرمان، حیدری، رضا، نامی، حسن، و رضایی، حبیب‌الله (۱۴۰۲). «منظر فرهنگی تون/فردوس در اواخر دوره ساسانی و صدر اسلام بر اساس تفسیر بافت تاریخی و باستانشناسی آن». *پژوهشنامه خراسان بزرگ*، ۱۴ (۵۳)، ۱-۲۲.
- اصطخری، ابواسحاق ابراهیم (۱۸۳۹ م). *کتاب الاقالیم* (به کوشش جی. اچ. مولر). گوتا: کتاب‌فروشی بکریانا.
- _____ (۱۹۲۷ م). *المسالک و الممالک* (به کوشش دخویه). لیدن: بریل.
- اعتصام‌الملک، خانلرخان (بی‌تا). *سفرنامه اعتصام‌الملک* (به کوشش منوچهر محمودی). تهران: چاپخانه محمودی.
- افضل‌الملک، غلام‌حسین (بی‌تا). *سفرنامه خراسان و کرمان* (به کوشش قدرت‌الله روشنی زعفرانلو). تهران: توس.
- بلادری، ابوالحسن احمد بن یحیی (۹۸۸ م). *فتوح البلدان*. بیروت: دار و مکتبه‌الهلال.
- پازوکی‌طرودی، ناصر و عبدالکریم شادمهر (۱۳۸۴). *آثار ثبت شده ایران در فهرست آثار ملی*. تهران: میراث فرهنگی.
- تاریخ سیستان (۱۳۶۶). (به کوشش محمدتقی بهار). چ ۲. تهران: پدیده خاور.
- جنابدی، میرزابیگ (۱۳۷۸). *روضه‌الصفویه* (غلامرضا طباطبایی مجد). تهران: بنیاد موقوفات افشار.

- جوینی، علاءالدین عطاملک (۱۹۳۷). *تاریخ جهانگشای* (به کوشش محمد قزوینی). لیدن: بریل.
- جیهانی، ابوالقاسم بن احمد (۱۳۶۸). *اشکال العالم* (ترجمه عبدالسلام کاتب؛ به کوشش فیروز منصور). مشهد: به نشر.
- حافظ ابرو، عبدالله ابن لطف الله (۱۳۹۹). *جغرافیای حافظ ابرو، بخش خراسان* (به کوشش، سیدعلی آل داود). تهران: بنیاد موقوفات افشار.
- حسینی قمی، قاضی احمد بن شرف الدین (۱۳۸۴). *خلاصه التواریخ* (به کوشش احسان اشراقی). چ ۲. تهران: دانشگاه تهران.
- حسینی منشی، محمود بن ابراهیم (۱۳۸۶). *تاریخ احمدشاهی* (به کوشش محمدسرور مولایی). تهران: عرفان.
- خواندمیر، غیاث الدین بن همادالدین (۱۳۶۲). *تاریخ حبیب السیر فی اخبار افراد البشر* (به کوشش محمد دبیرسیاقی). تهران: خیام.
- دانشیار، مرتضی (۱۳۹۴). *تحولات سیاسی و اقتصادی - اجتماعی خراسان در دوره قاجاریه (۱۲۶۶-۱۳۳۲ ق/ -۱۸۵۰-۱۹۱۴ م)* (رساله دکترا). گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی، دانشکده الهیات، دانشگاه تهران، تهران، ایران.
- _____ (در دست چاپ). «فردوس». *دائرةالمعارف بزرگ اسلامی*. ج ۳۱. تهران: مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.
- _____ (۱۴۰۳). «وجه تسمیه و دگرگونی نام و جایگاه قاین و قهستان». *مطالعات فرهنگی اجتماعی خراسان*، ۱۸ (۴)، ۴۵-۸۳.
- رازپوش، شهناز (۱۳۷۷). «بنوسیمجور». *دانشنامه جهان اسلام*. ج ۴. تهران: بنیاد دائرةالمعارف اسلامی.
- رزم آرا، علی (۱۳۲۹). *فرهنگ جغرافیایی ایران*. ج ۹. تهران: چاپخانه ارتش.
- روملو، حسن بیک (۱۳۸۴). *احسن التواریخ* (به کوشش عبدالحسین نوائی). تهران: اساطیر.
- رُهر بُرن، کلائوس میثائیل (۱۳۴۹). *نظام ایالات در دوره صفویه* (ترجمه کیکاووس جهانداری). تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

سمعانی، ابوسعید عبدالکریم بن محمد (۱۳۸۲ق). *الأنساب* (تحقیق عبدالرحمن المعلمی الیمانی).
حیدرآباد: دائره‌المعارف العثمانیه.

سیستانی، ملک‌شاه حسین بن ملک غیاث‌الدین (۱۳۸۳). *احیاء‌الملوک*، *تاریخ سیستان تا عصر*
صفوی (چاپ منوچهر ستوده). تهران: علمی و فرهنگی.

شیرازی، نظام‌الدین علی (۱۳۹۳). *فتوحات همایون* (به کوشش حسن زندیه). قم: پژوهشگاه حوزه
و دانشگاه.

صبوری، ناصح و ظهیر (۱۳۸۶). *شجره‌الملوک: تاریخ منظوم سیستان از کهن‌ترین روزگاران تا*
ملک بهرام کیانی در دهه‌های نخست حکومت قاجاران (تصحیح و تحقیق منصور صفت‌گل).
تهران: میراث مکتوب.

طهرانی، محمدشفیع (۱۳۸۳). *مرآت واردات* (به کوشش منصور صفت‌گل). تهران: میراث مکتوب.
عنانی، بهرام؛ شریفی، مصطفی (۱۳۹۲). «گزارشی از بررسی باستان‌شناسی و نویافته‌های آثار
تاریخی شهرستان بشرویه». *مطالعات فرهنگی خراسان*، ۷ (۴)، ۵۳ - ۸۰.

فَنودی، شیخ عبدالحسین (۱۳۸۳). *تاریخ قاینات (مرآت المکنونات فی تاریخ القاینات)* (چاپ
محمد رفیعی). تهران: هیرمند.

کرمانشاهی، آقااحمدبن محمد (۱۳۷۳). *مرآت الاحوال جهان نما*. قم: انصاریان.
گلستانه، ابوالحسن بن محمدامین (۱۳۵۶). *مجم‌التواریخ* (به کوشش محمدتقی مدرس رضوی).
تهران: دانشگاه تهران.

لسترنج، گای (۱۳۸۳). *جغرافیای تاریخی خلافت شرقی*. (ترجمه محمود عرفان). تهران: علمی و
فرهنگی.

مارکوپولو (۱۳۶۳). *سفرهای مارکوپولو* (ترجمه رامین گلبانگ). تهران: کوشش.
مجلسی، محمدتقی (۱۳۶۵). *روضه‌المتقین فی شرح من لا یحضره الفقیه*، تهران: بنیاد فرهنگ
اسلامی کوشانپور.

محمدی‌خمک، جواد (۱۳۷۸). «نخی‌ها و لالویی‌ها چه کسانی هستند؟». *ماتیگان سیستان*
(مجموعه مقالات سیستان‌شناسی). مشهد: واژیران.

مختارنیا، کاظم، طالبیان محمدحسن، و حیدری، شاهین (۱۳۹۸). «بازشناسی سازمان نیروی انسانی در سیستم مدیریت بومی آب بلده فردوس (تون) قبل از ۱۳۵۰ ش». دو فصلنامه دانش‌های بومی ایران، ۶ (۱۲)، ۳۷۱-۴۰۹.

مستوفی، حمدالله (۱۳۶۲). *نزهه القلوب* (به کوشش گای لسترنج). تهران: دنیای کتاب.
 مستوفی بافقی، محمد مفید (۱۳۸۵). *جامع مفیدی* (به کوشش ایرج افشار). تهران: اندیشه.
 مقدسی، ابو عبدالله محمد (۱۴۱۱ق). *أحسن التقاسیم فی معرفه الأقالیم*؛ القاهره: مکتبه مدبولی.
 منجم یزدی، ملاجلال الدین محمد (۱۳۶۶). *تاریخ عباسی یا روزنامه ملاجلال* (به کوشش سیف‌الله وحیدنیا). تهران: وحید.

دبیران دبیرخانه شاه سلیمان صفوی (۱۳۸۸). *منشآت سلیمانی* (به کوشش رسول جعفریان). تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
 منشی‌باشی طبسی، میرزاحمدعلی (۱۴۰۰). *تون و طبس در اواخر دوره قاجار* (چاپ مهدی قربانی). مشهد: قاف.

میرزاسمیعا، محمدسمیع (۱۳۷۸). *تذکره الملوک* (به کوشش محمد دبیرسیاقی)، چ ۳، تهران: امیرکبیر.

مینورسکی، ولدیمیر ف. (۱۳۸۱). *ایران در زمان نادر شاه* (ترجمه رشید یاسمی). تهران: دنیای کتاب.

ناصرخسرو، ابومعین حمیدالدین (۱۳۴۴). *سفرنامه* (چاپ محمد دبیرسیاقی). تهران: طهوری.
 نائینی، محمدجعفر بن محمدحسین (۱۳۵۳). *جامع جعفری*، (چاپ ایرج افشار). تهران: انجمن آثار ملی.

نزاری قهستانی (۱۳۹۱). *سفرنامه* (به کوشش چنگیز غلامعی بایوردی). تهران: هیرمند.
 نصیری، محمدابراهیم بن زین‌العابدین (۱۳۷۳). *دستور شهریاران* (محمدنادر نصیری مقدم). تهران: بنیاد موقوفات افشار.

نصیری، میرزا علی‌نقی (۱۳۷۱). *القاب و مواجب دوره سلاطین صفویه* (به کوشش یوسف رحیم‌لو). مشهد: دانشگاه فردوسی مشهد.

- نطنزی افوشته‌ای، محمود بن هدایت‌الله (۱۳۷۳). *نقاوه‌الآثار فی ذکر‌الاحیاء* در تاریخ صفویه (به کوشش احسان اشراقی). تهران: علمی و فرهنگی.
- نقوی پاکباز، محمدرضا (بی‌تا). *تاریخچه فردوس*، مشهد: آزادی.
- نوغانی، احمد (۱۳۶۶). «آثار تاریخی شهر فردوس». مشکوه، (۱۷)، ۱۸۵-۱۹۳.
- همدانی، رشیدالدین فضل‌الله (۱۳۷۳). *جامع‌التواریخ* (چاپ محمد روشن و مصطفی موسوی). تهران: میراث مکتوب.
- واله اصفهانی، محمدیوسف (۱۳۷۲). *خلدبرین (ایران در روزگار صفویان)* (به کوشش هاشم محدث). تهران: بنیاد موقوفات افشار.
- وحیدقزوینی، میرزا محمد طاهر (۱۳۸۳). *تاریخ جهان‌آرای عباسی* (به کوشش سعید میر محمد صادق). تهران: پژوهشگاه علوم انسانی.
- Macgregor, C. M. (1879). *Narrative of a journey through the province of khorassan and on the N.W frontier of afghanistan in 1875*. London: W. H. Allen & Company.
- Truilhier, M. (1841). *Mémoire Descriptif de la Route de Téhran à Meched Et de Meched à Iezd*. Paris: Imprimerie de Bourgogne et Martinet.